

Ir kas tas lietuvis be savo žemės?

Marius SMETONA

Su žeme lietuvį sieja ypatingi saitai. Galima jos neturėti, nedirbti, tačiau žemė kiekvieną traukia nenusakoma trauka. Anot dainininkės G. Kaukaitės, „neįmanoma išmokti jausti savo žemės, tai reikia turėti savyje arba savy pažadinti“.[1] Tam, kuris matė, kaip su žeme elgėsi tėvai, seneliai, „ji pasilieka įsisiurbusi iki pat šaknų“,[2] nors visas gyvenimas prabėga mieste – visai kitokioje kultūrinėje terpėje. Ko gero, daugelis tokių žmonių pritartų A. Šliogerio žodžiams: „Trumpai tariant, mane formavo laukai, upeliai, pievos, paukščiai, gyvūnėliai, miškai, mane formavo anuo metu dar gyvas lietuviškas kaimas, dėl to manau, kad aš – kaip, beje, ir mano tėvas, nors irgi baigęs kažkada universitetą, netgi du – taip ir likau kaimietis, su kaimietiškom orientacijom, su kaimietiškom vertybėm, su tuo savo prisirišimu prie žemės, prie žolynų, prie saulės, prie debesų, prie gyvulėlių, prie sveikų, stiprių, paprastų, natūralių žmonių ir tokių pat paprastų žemiškųjų dalykų, kurie man yra šventi, ir aš juos, dabar jau visiškai akivaizdu, nusinešiu į kapą.“[3] Žemė lietuviui yra vertybė ir vertybių skalėje užima gana aukštą vietą. Ji ypatinga tuo, kad su ja siejasi ir kitos amžinosios ir socialinės vertybės. D. Vaitkevičienė viename iš savo straipsnių rašo: „stengiausi išryškinti su žeme susijusias ir taip atsiskleidžiančias amžinąsias vertybes – gyvybę, galią, žinojimą, meilę, grožį, laisvę, tėvynę. Ne mažiau svarbios yra socialinės vertybės – šeima, giminystė, kaimynystė, bendruomeniškumas. Visa tai kartu apima žemė ir su ja suaugusi lietuvių prigimtinė kultūra, kurioje žemė reiškia kur kas daugiau nei maistą ar juo labiau turtą.“[4] Reikia pripažinti, kad žemė lietuviui buvo ir yra turtas. Ne pragmatiškąja, bet gerąja prasme. Kaip sako Gediminas Kulikauskas, duodamas interviu R. Ožalui: „Mano senelis ir tėvelis buvo giliai įsitikinę, kad žemė brangiausias turtas ir gyvenimo pagrindas. Jos niekas neapvogs ir

nesudegins, ji – amžina.“[5]

Žmogus ir žemė. Kaip keliais žodžiais nusakyti šį ryšį? D. Vaitkevičienės nuomone, „Žemė – tai sąvoka, suliejanti į vieną du svarbius žmogaus gyvenimo aspektus: darbą (pragyvenimą „iš žemės“) ir buvimą (gyvenimą „savo žemėje“). Labai apibendrintai galima šiuos aspektus įvardyti kaip *dirbamą žemę,* kitaip tariant, ūkį, ir *gyvenamą žemę,* arba tėviškę.“[6]

Žemė turi kažką dieviška. Joje esanti galia ir jėga žmogui atrodė slėpininga ir nepaprasta. Archajinės visuomenės žmogus tikėjo, kad beveik kiekviename gamtos objekte esama dieviško prado, tad toks tikėjimas buvo siejamas ir su žeme. „Pasak Jono Balio, daugelyje tautų, kur žemdirbystė yra svarbiausias pragyvenimo šaltinis, magiškoji žemės jėga išsivystė į asmenišką dievybę. Tačiau dievybė nebūtinai privalanti būti asmuo ar žmogaus pavidalą turinti būtybė. Pirmykštėse religijose galėjo būti sudievinta ir beasmenė kurioje nors gamtos realijoje glūdinti jėga, reprezentuojama kad ir dvasios. Matyt, ankstyvõsios agrarinės visuomenės žmogus tokios galios pradų įžvelgė ir žemėje, arba, kitaip tariant, žemynoje, ir tai sudievino.“[7] Kad senovės lietuviams žemė turi dieviškų bruožų, pastebėjo ir kitų šalių mokslininkai. Apie tai rašė ir V. Toporovas. Anot jo, „žemė turi kažką dieviška, ir įsivaizduojama, kad tas dieviškumas kitoks nei pagoniškų dievų dieviškumas. <…> Žemės vaizdinio idėja platesnė ir, svarbiausia, esmingesnė netgi už savo personažinius įsikūnijimus.“[8] Beje, kad baltams žemė turi dieviškumo, yra pastebėjęs dar M. Pretorijus, jis teigė, kad senųjų nadruvių, sūduvių ir kitų prūsų palikuonys „yra įsitikinę, kad žemėje slypi kažkas dieviška“.[9] Žemės dievybės garbinimas lydėjo žmogų visą gyvenimą, apėmė visus žemdirbiškus darbus, šventes, o ypač aktualus buvo javų, kurie nuo seno buvo pagrindinė kultūra, augintojams.[10] Kalbant apie žemę kaip dievybę, neįmanoma aplenkti *žemės* ir *žemynos* sąvokų santykio. Remiantis LKŽ užfiksuotomis žodžio *žemyna* reikšmėmis ir iliustraciniais pavyzdžiais, ši sąvoka semantiniu požiūriu pirmiausia sietina su dirva, dirbama, sukultūrinta žeme. Tačiau daugelyje diskursų (ne tik tautosakos), ypač susijusių su žemdirbystės temomis ir aprašančių įvairias *žemynos* (įvardijamos ir kaip *žemė*) kulto apraiškas ar garbinimą, aiškiai matyti *Žemynos* arba *Žemės,* kaip šventos realijos, kaip kulto objekto samprata, o tai ir leidžia įžvelgti ir atpažinti mitiniame vaizdinyje slypintį kadaise įdiegtą dieviškumo pradą.

Iš pradžių verta trumpai apžvelgti žodžio *žemė* etimologiją. Vytautas Mažiulis tvirtina, kad baltų ir indoeuropiečių prokalbe šnekėjusiems žmonėms žodis *žemė* reiškė ir dievybę, t. y. Žemę. Tam tikra šio žodžio opozicija buvo saulė (analogiškai ir dievybė Saulė), šie du žodžiai, anot V. Mažiulio, net morfologiškai panašūs (plg. balt. *źemjā > lie. žemė ir balt. sáuljā > lie. saulė)[11]. Esama kiek skirtingų požiūrių į žodžio *žemė* kilmę iš ide. kalbos: galbūt jis yra kilęs iš moteriškosios giminės būdvardžio, kuris kadaise apibrėždavo kažkokį daiktavardį, reiškusį būtent žemę. Atkreiptinas dėmesys, kad indoeuropiečių prokalbėje leksemos, reiškiančios žemę ir žmogų, kildinamos iš vienos šaknies. Tai reiškia, kad žmogus etimologiškai yra žemiškas. Be to, ir Senajame Testamente minimo pirmojo žmogaus Adomo vardas kildinamas iš leksemos *ādām*, *ādāmā*, kuri senovės hebrajų kalboje reiškė žemę, dirvą, įdirbtą lauką, žemės nuosavybę.

„Lietuvių kalbos žodynas“ (LKŽ) pateikia net 12 žodžio *žemė* reikšmių, kai kurios jų turi ir papildomų poreikšmių, „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (DLKŽ) jų jau tik 8. Remiantis tuo, kas pateikta pagrindiniuose lietuvių kalbos žodynuose, galima teigti, kad esminės žodžio *žemė* reikšmės yra planeta ir jos paviršius, sausuma, dirva ar dirbamas paviršius, šalis ar kraštas. Bent jau taip suprantama žiūrint formaliuoju aspektu. Žinoma, greičiausiai žodynų formatas neleidžia iškelti semantiškai svarbesnių reikšmių į priekį. Įdomu tai, kad apskritai žodynuose dėl jų formato ir apimties galimybių yra išnagrinėjami net ir ne visi įmanomi atspalviai, bet jie atsispindi pavyzdžiuose. Juose matyti, kad pagrindinė žemės ypatybė yra jos apskritumas, kad žemė turi savo ašį, plutą, sudarytą iš uolienų, vidines jėgas. Žemė gali būti ir šilumos šaltinis. Pastebėta ir žemės kaip mato vieneto reikšmė, matuoti galima ne tik dydį, bet ir žmogaus nuotaiką.

Žodynuose pateiktuose pavyzdžiuose ryški žemės įvairovė: žemė gali būti nurudavusi ir nenurudavusi, nutrypta, pilka, purvuota, pabliurusi, siera, juoda, šlapia, išlyta ar sausa, pašalusi, suplūkta, kieta ar minkšta, lengva, sušalusi, įdirbta, atsigulėjusi arba apleista, įveikta, dar riebi. Pagal žemės ypatybes galima apibūdinti ir žmogų. Pvz., viena iš žmonių pastebėtų žemės ypatybių yra jos tylumas, nebylumas, kantrumas, todėl nenuostabu, kad ir žmonių tylėjimas lyginamas su žemės tylumu. Minėtinos ir žemės kaip turto, žemės kaip statybinės, apsauginės, izoliacinės medžiagos reikšmės. Galiausiai, žodynuose esama ir pavyzdžių, liudijančių ypatingą lietuvių ir žemės ryšį, kur žemė – tai motina. Šie pavyzdžiai koreliuoja su žodžio *motina* pirmos reikšmės poreikšmiu *apie tai, kas labai artima, brangu*.

ŽEMĖ tautosakoje

Tautosaka kultūrinės lingvistikos atstovui labai svarbi todėl, kad jos kūrėjas yra tauta, įvairūs jos sluoksniai, žmonių grupės. Tautosakoje žmonės išreiškia savo supratimą apie supančius daiktus, matomus reiškinius, formuoja tam tikras gyvenimo taisykles, nuostatas, tradicijas. Lietuvių tautosaka atspindi lietuvių kultūros istoriją. Istorinėje tikrovėje lietuvių jaunosios kartos perimdavo senųjų tradiciją ir sąvokas, idealus bei kultūrines vertybes. Joje sudėtos senolių pažiūros į pasaulį ir žmones, į dorovę ir žmogaus likimą. Pavyzdžiui, paremijose žemė apibūdinama kaip *tėvų žemė, žadėtoji žemė, tyli žemė, menka žemė, prasta žemė, juoda žemė.* Čia atsiskleidžia nevienareikšmis žmogaus santykis su žeme, žemė yra daugiaplanė: ir nuosavybė, ir tam tikras sluoksnis, ir tam tikras matas, ir gyva būtybė. Ji yra motina – maitinanti, nešiojanti, besirūpinanti, sutaikanti, po mirties priglaudžianti žmogų. Ji gali kaip gyva moti, tylėti, kentėti, verkti (*nesikeik, žemė verkia*). Atsakymui, kas žmogui paremijose yra *žemė*, puikiai tinka etnografo I. Končiaus knygos „Žemaičių šnekos“ mintys: „Viską duoda žemė, žemė – mano maitintoja, žemė – mano motina, geroji motina, nekerštaujanti, nebaudžianti, tik mylinti. Žemė – mano tėvai pranokėjai, žemė juos priglaudė, amžinai saugo. Žemė mano vaikus išlaiko: žemėje mes susitiksime, kad amžinai sykiu gyvendami nebesiskirtume. Kas kitas bus toks ištikimas kaip žemė! Lygiai su visais apsieidama, be podukrų, posūnių, nei linksma, nei susiraukusi, rūpestinga jauki žemė – mano geroji motina, mano gausioji maitintoja.“[12]

Tai, kas žmones supo, kaip jie gyveno, žmonės perteikė mįslėse. Čia, ant žemės, jie gimsta, auga, statosi namus, gyvena. Mįslėse akcentuojama ne tik tai, kad žemėje auga augalai, į ją sodinama, bet ir kad dalis augalo yra virš žemės, dalis po žeme. Be to, žemėje ne tik augalai auga, yra ir kitokios gyvybės, kuri po tą sluoksnį vaikšto, rausia, lenda. Leksema *žemė* žymi tiek artimus savus, tiek tolimus svetimus kraštus, valstybes. Žemė yra didumo ir ilgumo matas. Kai norima parodyti, koks ilgas ar didelis yra mįslėje minimas daiktas, jis nusakomas kaip sausuma, žemiškasis pasaulis. Matyti ir suvokimas, kad žemė yra motina, turi vaikų. Nors mįslėse naujų sąvokos semų neatsiskleidžia, tačiau vis dėlto įdomu, ką, įtraukdami *žemę* į mįslę, norėjo išryškinti jos kūrėjai, kas žmogui buvo svarbiausia.

Tikėjimuose *žemė* vartojama jau paliudytomis reikšmėmis „paviršius, ant kurio kas nors vyksta, galima atsisėsti, atsigulti, numesti ką nors“ ir „sluoksnis, kurį galima kaip nors paveikti“ (kasti, arti, ką nors įsmeigti, įkalti). Taip pat labai

svarbu žemės spalva ir kvapas, šios ypatybės susijusios su mirties artėjimu, nuojauta. Tikėjimuose veikia ne pati žemė, ji čia yra veiksmo vieta, sąlyga arba priežastis. Pavyzdžiui, tikėjimuose apie sveikatą žemė susijusi ne tik su tuo, kad susergama ar išgyjama, bet ir su tuo, kad yra tam tikra priežastis ligai atsirasti – jeigu sėdėsi ant šlapios žemės; jeigu mesi plaukus ant žemės; išgysi, jeigu įsmeigsi peilį į žemę. Panašų vaidmenį, kaip ir sveikatos atveju, *žemė* atlieka tikėjimuose, susijusiuose su apsauga nuo ko nors: kad ko nors nebūtų, kas nors neatsitiktų, reikia ant žemės atsisėsti, atsigulti ar nugriūti, į žemę užkasti, žemėje paslėpti. Galima teigti, kad leksema *žemė* dažniausiai pasirenkama tada, kai tikėjimai susiję su derliumi, orų spėjimu. Tikėjimuose, kurie susiję su derliumi, žemė atsiduria skirtingose pozicijose: vienuose reikia paveikti žemę ar jos nepaveikti, kad kas nors atsitiktų, kituose – įvykdyti sąlygą, kad žemė taptų derlinga. Toks pat vaidmuo žemei tenka ir orų spėjimuose: jeigu kas nors ką nors daro ant žemės ar žemėje, bus atitinkamas oras. Čia žemė yra tik paviršius, sluoksnis, t. y. vieta, kur vyksta veiksmas, pagrindinį vaidmenį atlieka gyvūnai. Tačiau ir žemės pajudinimas gali būti kokio nors meteorologinio reiškinio padarinys. Žemė tampa savotišku tarpininku, kai sprendžiamas žmogaus likimas, ateitis, turto reikalai. Kad žemė yra maitintoja, matyti ir kituose diskursuose bei žodynuose, taigi, kad ir kaip aukštai paukštis skraidytų, išalkęs tupia ant žemės. Esama tikėjimų, kuriuose žemė yra tiesioginė gydymo priemonė, žinoma, ta žemė yra ne bet kokia – iš gyvulio kanopos, ypatingu būdu paimama, iš neįprastų vietų surenkama. Žemė turi ne tik gydomųjų, bet ir apsauginių galių, tačiau ir čia ji ypatinga – iš namų, iš tėviškės, iš protėvių kapų.

Be galo savitas ir turtingas dainų pasaulis, nors apdainuojamas kasdienis žmogaus gyvenimas. Čia galima atrasti ir mitinių žemės vaizdinių, ir naujo *žemės* supratimo bruožų. Žmogui žemės reikėjo visose gyvenimo situacijose, kreipėsi į ją ir varge, ir džiaugsme. Ypač ryškiai matyti žemės ir motinos gimdytojos sąsaja. Kenčiančio žmogaus ir žemės pokalbis atskleidžia, kad žemė pasiima tik tada, kai tam ateina laikas, jeigu miršta ne laiku (žūstama), sunku žemėje (po žeme) gulėti. Tačiau atlikus didžius darbus (kovojus už tėvynę), žemėje laukia poilsis. Mirtis sukelia liūdesį, jį rodo net augalai, tačiau labai svarbu, kad, jeigu lemta mirti, tai priglausti turi sava, gimtoji žemė. Dainose, kuriose žemė vartojama šalies reikšme, labai aiškiai įvardijama pati šalis: arba konkretus jos pavadinimas, arba jos gyventojai. Šalia leksemos *žemė* dainose dažnai vartojami jos sinonimai *kelias*, *laukas*, *giria*, kai jojama, einama, keliaujama, *smėlis, kalnelis* – kai kalbama apie kapus; karo dainose bernelis nukrinta nuo žirgo į *purvyną*.

Žemės apibūdinimai dainose panašūs kaip ir kitose koncepto dalyse – dominuoja **juoda žemė**, kuri čia yra vargo, sunkaus gyvenimo metafora, tačiau atsiranda ir kitas – **šalta žemė**, nusakanti svetimumą, nejaukumą, vienišumą ir susijusi su mirtimi.

Pasakų, mitų, įvairių pasakojimų apie netikėtus dalykus ir atsitikimus pasaulis dar turtingesnis ir įvairesnis. Žemėje, tame Dievo sukurtame pasaulyje, žmonės gyvena įprastą gyvenimą. Žmonės stovi ant tvirto paviršiaus, ant žemės guldomi mirusieji. Tame žmonių pasaulyje klajoja ir kitos būtybės, jos juda neįprastai žmogui, t .y. arba nesiekdamos žemės, arba taip, kad žemė linksta. Tų būtybių santykis su žeme žmogui kelia baimę, perspėja apie gresiančią nelaimę. Sakmėse kaip niekur kitur matyti, kad žemė iš tiesų yra tas sluoksnis, kuris paslepia taip, jog net dievybės negali rasti, joks teismas nuteisti, jis mirusius priglaudžia, o jeigu jie nedori, nuodėmingi ar prakeikti, nepriima, kol jų kas nors neišvaduoja. Sakmėse kitaip atsiskleidžia ir žemė kaip birus sluoksnis. Čia iš saujos birios žemės sukuriama planeta ir jos reljefas. Pasakojamojoje tautosakoje gana dažnas slėpimo žemėje motyvas, paprastai tai būna arba pinigai, arba koks nors sutartinis ženklas, tačiau kartais slėpimas susijęs ir su gelbėjimu nuo nelaimės (pvz., nuo netikusio pamotės elgesio). Šiuo atveju ne žmogus ką nors slepia žemėje, o žemė pati gelbsti mergaitę, įsitraukdama ją į savo gelmes. Čia išryškėja dar viena pasakų ypatybė – po viršutiniu žemės sluoksniu slepiasi kitas pasaulis, į kurį pakliūva tik nuskriausti arba labai drąsūs. Tas pasaulis labai panašus į antžeminį, nes ten yra toks pat kelias (kitose pasakose – pieva, miškas), tokie pat namai – dar vienas paviršius, kur taip pat vyksta savas gyvenimas. Žemė pasakose iškyla ir kaip svarbiausias žmogaus pragyvenimo šaltinis, reikalaujantis daug darbo ir kantrybės. Žmogus be žemės nemoka gyventi, gavęs nors lopinėlį, tuoj jį įdirba, apsėja, kad naudos iš jo būtų. Žemė, darbas ir duona yra trys vienas su kitu neatskiriamai susieti dalykai. Jeigu žemę dirbsi, turėsi duonos, atsikratysi nepageidaujamų gyvūnų. Žemės paviršius yra visų gyvų padarų gyvenamoji vieta, kur vyksta įvairūs nutikimai ir įprastas žmonių gyvenimas: ant jos paviršiaus galima stovėti, gulėti ar ką nors kita veikti. Žemė pasakose suprantama ir kaip pasaulis, kuriame gyvena gyvos būtybės, ir kaip žmonių pasaulis, kur gyvenimas sunkus, daug vargo (priešingybė dangui), ir kaip konkreti vieta – tam tikras kraštas, šalis. Nuosava žemė – amžinas žmogaus troškimas, einantis per visus diskursus. Nesvarbu, ar ji paveldėta, ar dovanota, ar pirkta, žemė lietuviui buvo ir yra vienas iš turtingumo rodiklių. Šie motyvai atsispindi ir pasakose: žemė čia gali būti dovanojama kaip turtas, perkama, atimama.

ŽEMĖ literatūroje

Galima sakyti, kad nebuvo ir nėra tokio rašytojo ar poeto, kurio kūryboje nebūtų žemės leksemos. Žemė ir ryšys su ja yra kažkas nenusakomo, nepaaiškinamo. „Žemės meilė. Pranašingai, su tokia nuostabia šiluma spindi gimtosios žemės simbolis ant karaliaus delno Čiurlionio „Karalių pasakoje“ <…> Ji – gimtoji žemė – meilės ir jėgų šaltinis,“ – teigia M. Gimbutienė straipsnyje „Škicai apie psichines galias tarp praeities ir dabarties“, išspausdintame aidai.eu.[13] Turbūt kitaip ir negali būti, nes visa plejada lietuvių rašytojų yra pirma karta nuo žemės, kuri, net atsidūrusi miesto kultūroje, pasiekusi mokslo aukštumas, negali nuo jos atitrūkti. Apie tai M. Gimbutienė rašo minėtame straipsnyje imdama kaip pavyzdį B. Sruogos žodžius: „Žeme, motina mano, aš iš tavęs esu, tu mane šeri, tu mane nešioji, tu mane po smerčio pakavosi,“ – dar ligi šiandien kaime girdimi maldos žodžiai žemei. Iš mūsų kaimo išaugęs ir iš jo pasaulin išvykęs Balys Sruoga rašo: „Mes išėjome aukštąjį mokslą, priėmėme į save, įsiurbėme Europos civilizacijos vaisius. Bet mumyse perdėm dar tebėra gyvas mūsų valstietiškas pradas, perdėm mes dar tebejaučiame ryšius su žeme, su juodžemiu, su vos suverstomis mėlynuojančiomis vagomis, pilnomis sulčių“ (1930 m.). O savo perveriančioje lietuviškoje autobiografijoje (1931) Sruoga sako: „Aš einu į gyvenimą mylėdamas žemę, tą žiaurią, rūsčią, drėgną. Todėl ir negailestingai suskaitytos mano dienos man yra palaimos žemė. Ir ištremty iki dugno išsemdamas maną dalią, laiminu žemės sultis ir amžinai grįžtančią dieną…“[14]

Žemė kaip planeta literatūriniame diskurse vartojama daug dažniau negu kituose. Čia Žemė stebima iš kosminės perspektyvos – ji skrieja tarp kitų planetų, lyginama su kitais dangaus kūnais. Literatūroje ji iškyla kaip viena iš stichijų, kaip priešingybė dangui. Dangui ji svetima, nepanaši į jį, žemėje nėra tokių grožybių, tokios muzikos, kokia yra danguje, ten saulėlydžiai nuostabūs, ten angelai gyvena, o žemėje viskas įprasta ir nebeįdomu. Žemė yra pasaulis, kuriame gyvena ne tik žmonės, stebimi kūrėjo iš viršaus, bet ir senieji dievai. Dangus šį pasaulį pamalonina žvaigždėmis, saulės spinduliais, čia dieną keičia vakaras. Žemė – tai žmogaus gyvenimas, tiksliau, simbolinė kelionė ta žeme. Čia gyventi sunku, sunkūs žmonių tarpusavio santykiai, net vardas išnyks iš žmonių atminties, kai žmogaus nebeliks, tačiau žmogus į nieką nemainytų tos po kojomis esančios žemės, ant kurios gyvena. Čia tarsi suaugę su žeme, pritūpę, kad niekas nepamatytų, stovi jo namai, keičiasi metų laikai, bėginėja gyviai, ant tos žemės jis sėdi, pargriūva skausmo ištiktas, stato daiktus, vaikšto, ji dunda po jo kojomis,

dreba, kai dangus siunčia prakeiksmus, o kai žmogus laimingas – lekia kojomis žemės nesiekdamas. Žemė buvo ir išlieka lietuviui didžiausias turtas: anksčiau tai buvo išgyvenimo šaltinis, vėliau – ir tam tikro statuso rodiklis. Žmogus negalėjo įsivaizduoti savo gyvenimo be jos, turėdamas žemės jis jautė savo vertę, pasididžiavimą, nors kartais tai buvo tik mados dalykas. Žemė gali būti gaunama, perkama, paveldima, parduodama, bet žmogus jos turi turėti, antraip gyvens netikrume ir nežinojime. Žemė – motina, gimdanti, maitinanti, priglaudžianti ir globojanti po mirties. Žemė gyva, ji gyvena, ilsisi kaip žmogus. Ji amžina, visi iš jos atėjo, ji visus maitino, globojo, ant jos krūtinės visi augo ir gyveno, tačiau atėjus laikui vėl traukia į save, nes iš dulkių atėjęs vėl dulke virsti, o žemė tampa kapu, švelniai pridengia, sugrąžina ten, iš kur ateita. Žemė gali būti ir tam tikru matu ar atskaitos tašku, kai reikia ką nors pamatuoti. Jeigu žmogus tylus, jis lyginamas su žemės tylumu, jeigu kas nors siekia žemę, jis ilgas, vertingas, prabangus, jeigu vos pakilęs nuo žemės, tai mažas, dar neužaugęs, vos matomas. Žemė gali būti suprantama kaip gimtoji vieta, namai ar vieta, kurioje šiuo metu gyvenama. Su gimtąja vieta, šalimi susijusi ir tautybės sąvoka, nes tauta turi turėti savo žemę, kurioje ji kalba viena kalba, kur tie patys papročiai ir santykis su gamta.

Literatūros kūriniuose, kaip ir tautosakoje, žemė gyva. H. Nagys rašo: „Mano žemė gyva per amžius!“ (H. Nagys. Ketvirtas laiškas). Tačiau pastarajame diskurse ji įgauna daug žmogaus bruožų, gyvena tokį pat gyvenimą, patiria tokias pat emocijas kaip ir žmogus.

Per visus diskursus eina labai ryški sema – kad žemė yra gyva, tačiau žmogaus pavidalą ir žmogišką gyvenimą ji įgyja tik literatūros kūriniuose. Čia ji *tyli, liūdi, moja, kenčia, dirba, lėbauja, alsuoja, prakaituoja, turi atmintį, miega, knarkia, pabunda, kalba, praranda žadą, liūdi, verkia, rauda, įšsigąsta, gimsta ir miršta, krūpčioja, dreba*, gali būti *ištroškusi, laiminga, kantri, švari, liekna, aistringa, išdidi, nuoga, apsvaigti iš meilės*. Ji turi *odą, delnus, krūtinę, širdį, gyslas, akis, kaktą, skruostus* – kaip žmogus. Galima sakyti, kad poetai ir rašytojai žemę išaukština taip, kaip mitologai rašo ją garbinus pagonis, o gal ir dar labiau.

Literatūrinis diskursas išryškina ir žemės spalvas (*juoda, pilka, balta, geltona, mėlyna, žalia, ruda, rusvai gelsva, geltona ir raudona, gelsva su rausvumu, bet daugiau į rudumą, gelsva su rudumu*) ir kvapą (*gardus, drėgnas, rūgštus, svaigus, kvepia pūvančiomis šaknelėmis, miežiais, avižomis, pakvimpa vasara ir namais*), o jos apibūdinamieji žodžiai rodo itin artimą lietuvio ryšį su žeme, nes pastebimi

smulkiausi niuansai (*didelė, apvali, gera, menka, menkesnės rūšies, skurdi, derlinga, minkšta, kieta, sausa, glebi, rūgšti, mažytė, negraži, viena, krikštyta, nuosava, sena, nestabili, naikinanti jėga, įkaitusi, įšalusi, šalta, drungna, plati, tuščia, gera, šventa, vėsi, dumblina, gili, sultinga, nulaistyta, pažliugusi, nuodėminga, žiemiška*).

Apibendrinimas

Vis dėlto senasis žemės suvokimas, ryšys su žeme ir to ryšio vertė bėlsta, nes „dėl pakitusios gyvensenos žemės ir žmogaus sąlytyje randasi vis daugiau tarpinių grandžių.“[15] Kai kam žemė asocijuojasi tik su sunkiu darbu, vargu ir murzina kasdienybe. „Jeigu tokios asociacijos pradeda vyrauti, tai ženklas, kad jau visiškai nususinome Žemės vaizdinį, o mainais už tokį atsainumą mums užkrauta nepakeliama nykumos našta. Trumpiau tariant, žemė neturėtų būti vien ūkinės eksploatacijos ir turtinių manipuliacijų objektas. Neneigiant žemės kaip maitintojos įvaizdžio, svarbu vertinti ją kaip gyvosios išminties, o drauge ir humanitarinio žinojimo šaltinį.“[16] Panašiai mąsto ir D. Razauskas: „Žemė – kaip ekranas, kuriame galime žiūrėti filmą apie rojų, bet galime jį suraižyti, apspjaudyti, ir jis to rojaus nebeatspindės. Jei norime, kad materiali žemė atspindėtų rojų – turime ja rūpintis pagal sielos, o ne pilvo poreikius, ją prižiūrėti...“[17] N. Laurinkienė į pasikeitusį žmogaus santykį su žeme žiūri optimistiškiau. Jai atrodo, kad lietuvio ir žemės ryšys yra per stiprus, kad jį kas nors nutrauktų – susidarius sąlygoms jis vėl atgis, nes lietuvis be žemės jaučiasi nelaimingas. „Mūsų sąmonėje ir pasąmonėje įsirėžęs stiprus ryšys su žeme, matyt, dar gyvuos ir būsimose kartose. Pajutus pavasario dvelksmą, lietuvio sielą iš tiesų nenumaldomai traukia ir, tikėtina, jog dar ilgai trauks plačios ir atviros Žemės Motinos erdvės, jos, sudrėkintos pavasarinės drėgmės, kvapas, savas ir pažįstamas mūsų juslėms, o svarbiausia – jutimas visu savuoju kūnu ir dvasia joje bundančios gyvybės, slaptingos jėgos, kuri lems naujo daigo – šviežutėlio, gležno želmens atsiradimą.“[18]

Šis straipsnis parengtas pagal Valstybinės lietuvių kalbos komisijos remiamo projekto „Duona. Motina. Žemė“ (2019–2020) medžiagą. Visas ŽEMĖS konceptas bus pateiktas rengiamoje monografijoje „Žemė. Motina. Duona“, o čia pateikti tik keli tyrimo momentai.

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė

Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašome nurodyti informacijos šaltinį ir autorių.

[1] Andrikonytė Asta. *Dainininkės Giedrės Kaukaitės istorija: kaip operos artistę išstūmė Griežlelė*. Prieiga per internetą: yhttps://www.lrytas.lt/kultura/scena/2018/10/24/news/dainininkes-giedres-kaukaites-istorija-kaip-operos-artiste-isstume-griezlele-7997537/.

[2] Maceina Antanas. Raštai. T. 1. Vilnius, 1991, p. 460.

[3] Šliogeris Arvydas. Lietuviškos paraštės. Vilnius, 2011, p. 106.

[4] Vaitkevičienė Daiva. *„Man ta žemė viską duoda“: žemdirbio pasaulėjauta Rakščių patirties pasakojime* // Liaudies kultūra, 2013/5 (152), p. 69.

[5] Ožalas Audrius. *Istorikas G.Kulikauskas – apie būdingiausius lietuvių bruožus: „Mes turime daug net XIX amžių siekiančių šaknų“*. Prieiga per internetą: https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/istorija/istorikas-g-kulikauskas-apie-budingiausius-lietuviu-bruozus-mes-turime-daug-net-xix-amziu-siekianciu-saknu-582-977380?copied.

[6] Vaitkevičienė Daiva. *„Man ta žemė viską duoda“: žemdirbio pasaulėjauta Rakščių patirties pasakojime* // Liaudies kultūra, 2013/5 (152), p. 42.

[7] Laurinkienė Nijolė. Žemyna ir jos mitinis pasaulis. Vilnius, 2013, p. 19.

[8] Toporov V. 2000: 265 cit. iš Laurinkienė N. Žemyna – žemė ir deivė. *Tautosakos darbai* XLIV, p. 20.

[9] Ibid.

[10] Laurinkienė Nijolė. Žemyna ir jos mitinis pasaulis. Vilnius, 2013, p. 17.

[11] Mažiulis Vytautas. *Dėl balt.-sl. „žemė“ ir „saulė“ kilmės* // Baltistica XXX (1), 1995, p. 45.

[12] Laurinkienė Nijolė. Žemyna ir jos mitinis pasaulis. Vilnius, 2013, p. 105.

[13] Gimbutienė Marija. *Škicai apie psichines gijas tarp praeities ir dabarties* // Aidai nr. 26, 1949. Prieiga per internetą: http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=174%3A26-gruodis&id=2184%3Afi&option=com_content&Itemid=204.

[14] Ibid.

[15] Vaitkevičienė Daiva. *„Man ta žemė viską duoda“: žemdirbio pasaulėjauta Rakščių patirties pasakojime* // Liaudies kultūra, 2013/5 (152), p. 41–70.

[16] Čiuldė Edvardas. *Žemės prasmėvaizdis ir „pasiklydusio valstiečio“ kolizija* // Kultūros barai Nr. 12 (588), 2013, p. 18.

[17] Matulevičienė Saulė. *Apie Žemę ir lietuvį* // Liaudies kultūra Nr. 4 (151), 2013, p. 4.

[18] Laurinkienė Nijolė. Žemyna ir jos mitinis pasaulis. Vilnius, 2013, 34.